

הבעייתיות במימוש חזון השמיטה: בעיה מודרנית או בעיית יסוד?

דניאל רביב

בחינת הבעייתיות: גורמי קשיים במימוש חזון המצווה בתקופתנו¹

עם מימוש חזון הציונות בתקופתנו, בעת שיבת עם ישראל לארצו לאחר שנות הגלות הארוכה, התאפשר לעם ישראל לשוב ולהתחייב בקיום מצוות הנגזרות מהמצב החדש – מצוות לאומיות ומצוות הקשורות לארץ, ובראשן ניצבת מצוות השמיטה. ניסיונות למימוש מצוות השמיטה חשפו עד מהרה את הקשיים העצומים הכרוכים במימוש קיומה של המצווה כהלכתה. בחינת הבעייתיות בעמידה על גורמי הקשיים במימושה מובילה להצבעה על שני גורמים עיקריים אפשריים: הגורם האחד נעוץ באופי המצווה ובטיבה. מדובר על בעיית יסוד במימוש המצווה מלכתחילה, ולמעשה כבר משלב נתינתה בסיני. לעומתו, הגורם השני כרוך בנסיבות המציאות החדשה, היא הבעיה המודרנית.² בעיה זו התעוררה דווקא בעת המתחדשת לאור המציאות החדשה, ומהווה למעשה מרכיב בעל

1 חיבורים רבים עוסקים בנושא השמיטה, ואין כאן המקום לציין משום שרובם מתמקדים בתוכני המצווה ובדרכים ליישומה לנוכח הקשיים והאתגרים המתחדשים, וכמעט שאינם עוסקים או נוגעים בחקר הבעייתיות שבקיום המצווה – אפיוניה וסיבותיה. חיבור זה מתמקד בניסיון לברר את המקור ואת יסוד הקשיים הרבים שבמימוש המצווה, דווקא במצוות השמיטה בהשוואה לשאר המצוות.

2 הכוונה במילה "מודרנית" אינה דווקא למציאות היסטורית ספציפית, כפי שמקובל לכנות את התקופה המודרנית שעיקרה במאה העשרים, כהנגדה לתקופות אחרות (כדוגמת ימי הביניים או העידן הפוסט-מודרני), אלא לכך שקיום מצוות השמיטה התברר במציאות החדשה והמתחדשת, בעת שובו של עם ישראל לארצו בשלהי המאה התשע-עשרה, כיותר כבעיית מבחינת יישומה של המצווה. כלומר, למצב החדש שאותו ניתן לכנות "מודרני" יש משקל משמעותי בהיווצרות הקשיים במימוש המצווה.

תרומה משמעותית למכלול הקשיים בעת ניסיון הקפדה על קיום אורח חיים דתי בסביבה מודרנית מתחדשת.

הגורם הראשון שצוין לעיל מתבטא בקיום של שלושה סוגי מגבלות במישור הקיומי במשך שנת השמיטה: (1) בהגבלת הפקת מזון מהצומח לאור האיסור על עבודה חקלאית. להגבלה זו השלכה מסוימת ועקיפה על הגבלת גידול מזון מהחי הניזון אף הוא מהצומח. עליו כאמור חלות הגבלות גידול מעצם מצוות השמיטה. הגבלת גידול הצומח משפיעה אפוא אף על אפשרות גידול תקין של בעלי חיים כמקור מזון נוסף לאדם – מן החי. מכך עולה כי שומרי המצווה נדרשים להגביל באופן משמעותי את מימוש הטיפול והדאגה הקיומית בהשקעה בטיפוח מקורות מזונם, וזאת לתקופה של שנה שלמה, ולמעשה לחדול מלדאוג לטיפוח מקורות המחיה האנושיים; (2) בהגבלת השימוש במזון הצומח מאליו, עקב הגבלות האכילה הנובעות מחובת השמירה על קדושת הפרות (איסור סחורה, איסור הפסד, חובת ביעור). ניתן לומר שמרחב החופש באכילת הפרות מצטמצם בזמן השמיטה באופן משמעותי; (3) בצמצום באופן ניכר של המזון שמקורו מהצומח, עקב גזרת ספיחין האוסרת שימוש בצומח שאינו מהאילן – תבואה, קטניות וירקות. גורם זה, הנובע בעיקר מטיבה של השמיטה (ולא לאור המציאות המתחדשת), משתקף גם בהפלגת חז"ל בדברי התפעלותם משומרי השביעית: "גיבורי כח עשי דברו" (תהלים קג, כ). במה הכת' מדבר, אמ' ר' יצחק בשומרי שביעית הכת' מדבר" (ויקרא רבה [מרגליות], פרשת ויקרא, פרשה א).

הגורם השני קשור למאפייני המציאות בת זמננו. נצביע על העיקריים שבהם: קיום מדינה יהודית בארץ ישראל על כל משמעויותיה (מימוש חזון הציונות בזיקה לארץ וחובת פיתוחה והפרחתה של ארץ ישראל, ועוד), שמרבית מתושביה אינם שומרי מצוות, ובמציאות מודרנית שבה התעסוקה מגוונת ואחוז החקלאים בעלי קרקעות הוא נמוך מאוד ביחס לכלל האוכלוסייה שאינה מתפרנסת מחקלאות. רוב התושבים רוכשים מזון מן הצומח בדרכי מסחר ללא דאגה לגידולו, ובמובן מסוים הם "מנותקים מהקרקע". המציאות המודרנית מתאפיינת אף ברגישות מיוחדת לטיפוח הסביבה ורואה חשיבות רבה וערך רב בקיומה של עבודת הגינות. על פניה דומה שאינה עולה בקנה אחד עם מצוות השמיטה המחייבת "הזנחה" בטיפול בצומח. נוסף על כך, מגורי האדם הם בעיקרם במסגרות שיתופיות, כגון בתים משותפים שיש להם גינות נוי. לאור קיומה של תופעת החילון במציאות החדשה אין היחיד יכול להחליט בעצמו על אי טיפוח גינת מקום מגוריו גם בשם שכניו שאינם שומרי מצוות.

בשל שני גורמי הקשיים הנ"ל בקיום המצווה, מתעוררת שאלת היחס שביניהם מבחינת מידת משקלם בהיווצרות הבעייתיות: האם יש גורם עיקרי אחד שהוא דומיננטי יותר מבין השניים או שמא רק צירופם בעת הזאת הוא המעצם מאורד את הבעייתיות במימוש חזון מצוות השמיטה? כפי שנראה להלן, דומה שהתשובה לשאלה קרובה יותר לאפשרות הראשונה, ולפיה הגורם העיקרי הוא טיבה של המצווה ולא המציאות המתחדשת: מדובר בבעיית יסוד, בעיה מהותית הנובעת בעיקר מעצם טיבה של המצווה, המונע המשך טיפול ודאגה לקיום האדם המוגבל בגידול מזונו. בעיה זו מחריפה ביתר שאת במציאות המודרנית ומגבילה מאוד את הדאגה הקיומית. על פניה נראית מצווה זו כבלתי ניתנת ליישום, ועל כך נדון בהרחבה בהמשך.

עצמת הבעייתיות: ניסיונות התמודדות כאינדיקציה לעצמת הבעייתיות במימוש המצווה

ניסיונות התמודדות הלכתיים רבים ומגוונים נעשו מאז צפה ועלתה הבעיה ברמה הלאומית לפני למעלה ממאה שנה ועד לימינו, הן לשם הבטחת אספקת המזון השוטפת במהלך שנת השמיטה הן לשם "מזעור" והחלשת המגבלות בשמירת המצווה. הפתרונות העיקריים הם: היתר המכירה, יכול שישית, מצע מנותק, גידולי מים, יכול נוכרי, אוצר בית דין וייבוא תוצרת חו"ל. ריבוי הפתרונות מעיד אף הוא על מידת הבעייתיות ועצמתה במימוש המצווה, וגם על החיסרון של כל פתרון ו'מחירו'³ ההלכתי. למשל, השימוש בהיתר המכירה הידוע⁴ (שרבנים גדולים וחשובים סמכו עליו בלית ברירה לאור הנסיבות כבר לפני למעלה ממאה שנה) בשל מחירו הרעיוני בהחלשת הזיקה של עם ישראל לארץ ישראל. דומה שפתרון זה הוא אבסורדי בהיותו עומד בסתירה למטרת היהדות בכלל (חיזוק החיבור והזיקה לארץ ישראל) ולמגמת רעיון המצווה בפרט (להעניק מנוחה לארץ). כל זאת נוסף על "מחיריו ההלכתיים", כדוגמת "לא תחנם" ובעיית הערמה, וכן בהסתמכות על הנחות הלכתיות, כדוגמת הפקעת קדושת קרקע שבבעלות נכרי. פתרון זה עוקף את הבעיה בדרך של השמטת הקרקע, כלומר בבחינת השמטת תנאי מצב החיוב של מצווה ומהווה בריחה

3 השימוש ב"שפת השוק" (הכלכלית) נועד להמחיש את עצמת הבעייתיות.

4 אין בהתייחסות זו לבעייתיות היתר מכירה בהכרח איזו שהיא נקיטת עמדה בנידון. גדולי ישראל שיקפו את מורכבותה של הבעיה לאור מגוון שיקולים.

והשתמטות מהצורך לקיום המצווה. ככזה, דומה שהוא מזכיר את רעיון הפרוזבוול אשר נועד לאפשר הלוואות מבלי החשש שלא יוחזרו עקב חובת שמיטת כספים. בכך ניתנת לפתרון זה אף לגיטימציה כזאת או אחרת לאור התקדים ההלכתי של הלל בעקיפת ההתמודדות הישירה לאור אי יכולת אכיפת מימוש המצווה. הדמיון לפתרון הפרוזבוול מעורר את השאלה אם אכן פתרון כדוגמת היתר המכירה מהווה הרחבה מודרנית של גישת ההתמודדות בקשיי המצווה, גישה ש"נזרעה" כבר לפני כאלפיים שנה על ידי הלל הזקן נשיא ישראל בשלהי תקופת בית שני, ואשר הועצמה בימינו לאור המציאות המודרנית. לא נרחיב כאן בחסרונות של הפתרונות האחרים (שבעייתיותם אולי אף גדולה יותר), כדוגמת הפתרונות המצדדים בהתנתקות זמנית מאלמנטים יהודיים, קרי: מכל הקשור לעם ישראל ולארץ ישראל בשימוש ביכול נכרי או ביכול מחו"ל, ויש להם אף "מחיר" בהחלשת הכוח הכלכלי של היהודים לטובת המתחרים מאומות העולם, מעבר לבריחה מהתמודדות תוך ההתרחקות מיכול יהודי וארצו. היעדר פתרון מושלם משקף אפוא מציאות של בעייתיות קשה במימוש השמיטה.

יסוד הבעייתיות: האם ניתן לדבר על חזון ריאלי ובר-יישום או אולי רעיון המצווה הוא אוטופי?

לאור הנ"ל עולה השאלה: האם לפנינו דוגמה נוספת למצווה מסוג "דרוש וקבל שכר"?⁵ האם מצווה זו שייכת במידה מסוימת לקבוצת המצוות שעליהן אמרו חז"ל לגבי יישומן: "לא היו ולא נבראו"? האם לפנינו מעין משימה בלתי אפשרית? שאלה זו מכוונת לברור מקורה ויסודה של הבעייתיות: דילמה ממוקדת בשאלת יסוד הבעייתיות בהתייחסות להצעת שני הגורמים האפשריים שהוצעו לעיל: האם מדובר בבעייתיות מקרית, תלויה נסיבות היסטוריות (כמתואר לעיל: קיום המצווה במסגרת ניהול מדינה חילונית לצד חיים מודרניים המתבטאים בהיות רוב אזרחיה תלושי קרקע, כלומר אינם עובדי אדמה) או בבעייתיות מהותית שיסודה הוא מהותי מעצם המצווה וטיבה, והנסיבות ההיסטוריות רק החריפה והציפיה? לחלופין ניתן לנסח שאלה ברמה העקרונית: מה בעצם מקומה של מצוות השמיטה ביהדות, מצווה שקיומה קשה כל כך לביצוע? במילים אחרות: לו יצוייר שלא הייתה קיימת מצווה זו במה הייתה היהדות, כתורת חיים שלמה, חסרה?

כפי שנראה להלן, כבר בחינת תפיסת התורה את המצווה, מתוך חשיפת המודעות לקשייה, מלמדת על מצווה ייחודית ביותר שאין לה אח ורע בתרי"ג המצוות. כדי לעמוד על כך נידרש קודם כול לבחון את ייחודיותה של מצוות השמיטה על היבטיה הרבים והמגוונים. נפתח בייחודיותה מזווית ראייתו של הכתוב – תפיסת התורה את המצווה.

1. ייחודה של השמיטה כמצווה – בחינת תפיסת התורה את המצווה

1. ייחודיותה כמצווה ניכרת כבר בעצם מעין גילוי לב (נדיר) של הכתוב על אודות החשש והדאגה לשמירת המצווה לדורות: כבר בתורה מובא תיאור רחב לגבי הקושי במימוש המצווה על שני חלקיה. הכתוב מגלה מעין ערנות נדירה בחששות לקיום המצווה בעתיד, הן לגבי שמיטת קרקע הן לגבי שמיטת כספים, מה שאין כן לגבי שאר המצוות. לא מצינו שום מצווה שבה התורה מביעה, ובאופן נרחב, עידוד ודבובן לקיום המצווה על רקע ביטוי של החשש הכבד לאי קיומה, כמצוות השמיטה. הכתוב באופן יוצא דופן מזוהר, מחד גיסא ומעודד מאידך גיסא:

(א) בשמיטת קרקע:

וְכִי תֵאמְרוּ מָה נֹאכַל בַּשָּׁנָה הַשְּׂבִיעִת הֵן לֹא נִזְרַע וְלֹא נִאֶסְף אֶת תְּבוּאֵתֵינוּ. וְצִוִּיתִי אֶת בְּרַכְתִּי לָכֶם בַּשָּׁנָה הַשְּׂשִׁית וְעָשִׂית אֶת תְּבוּאָה לְשֵׁלֶשׁ הַשָּׁנִים. וְזִרְעֵתֶם אֶת הַשָּׁנָה הַשְּׁמִינִת וְאֶכְלֵתֶם מִן תְּבוּאָה יֵשֵׁן עַד הַשָּׁנָה הַשְּׂשִׁיעִת עַד בּוֹא תְבוּאָתָהּ תֹאכְלוּ יֵשֵׁן (ויקרא כה, כ–כב).

דומה שהכתוב חודר פסיכולוגית לראש המצווים בצפיית החשש לאי מימוש המצווה, ובכך יוצא באופן נדיר מגדרו כדי להרגיע לאור הדאגה לאי הצלחת מימושה. עובדה זו מצביעה על קושי אמתי ומשמעותי בקיום המצווה, קושי ידוע מראש, ללא קשר לנסיבות היסטוריות כל שהן. הכתוב המצווה יודע ומכיר בבעייתיות מימוש המצווה במהלך כל הדורות.

(ב) בשמיטת כספים:

הַשְּׁמֵר לָךְ פֶּן יִהְיֶה דָבָר עִם לְבַבְךָ בְּלִיעַל לֵאמֹר קָרַבָה שְׁנַת הַשְּׁבַע שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה וְרָעָה עֵינֶיךָ בְּאֶחִיךָ הָאֶבְיוֹן וְלֹא תִתֵּן לוֹ וְקָרָא עָלֶיךָ אֵל ה' וְהָיָה בְּךָ חֲטָא. נִתּוֹן תִּתֵּן לוֹ וְלֹא יָרַע לְבַבְךָ בְּתַתֵּךְ לוֹ כִּי בְגִלְלֵה הַדָּבָר הַזֶּה בְּכַרְכָּךְ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֶׂיךָ וּבְכָל מִשְׁלַח יָדְךָ. כִּי לֹא יִחַדֵּל אֶבְיוֹן מִקְרֹב הָאָרֶץ עַל פֶּן אֲנֹכִי מִצְוֶיךָ לֵאמֹר פָּתַח תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לְאֶחִיךָ לְעֵנֶיךָ וְלֹאֲבִינְךָ בְּאֶרְצְךָ (דברים טו, ט–יא).

ראוי לשים לב ללשונות ה"שכנועים" שבלשון הכתוב: "כי בגלל הדבר [...] כי לא יחדל [...] על כן אנכי מצוך". האם בכך שכבר הכתוב עצמו מנסה להרגיע, לעודד ולדרבן לקיום המצווה, ניכרת תודעת הכתוב על אודות הבעייתיות בקיומה, או שמא דווקא להפך: לאור ביטוי החשש לקיומה, ניתן להפיק תובנה על פתרון אפשרי, בבחינת "הקדמת רפואה למכה, שהלוא הכתוב מבטיח עם סיום דברי התורה ש"לא בשמים היא" (דברים ל, יב)?

2. ייחודיותה מתבטאת בהיותה מעין מצווה מסכמת-מייצגת בבחינת השקולה לכלל המצוות: השוואה מרומזת של הכתוב בין מצוות השמיטה ובין כלל המצוות בעניין הבטחת ישיבה בטוחה בארץ, כפי שעולה מתיאור הכתוב במסגרת חתימה וסיכום תיאור מצוות השמיטה ומיקומה בכתוב כמצווה אחרונה (מפורטת⁶) לפני חתימת מסגרת גרעין התורה בברכות ובקלות: "וְעָשִׂיתֶם אֶת חֻקֵי יְאֹת מִשְׁפָּטֵי תְשֻׁמְרוּ וְעָשִׂיתֶם אֹתָם וְיִשְׁכַּתֶּם עַל הָאָרֶץ לְבָטָח. וְנִתְּנָה הָאָרֶץ פְּרִיָּה וְאֶכְלֶתֶם לְשִׂבְעָה וְיִשְׁבַּתֶּם לְבָטָח עָלֶיהָ.⁷ וְכִי תֵאמְרוּ מֵה נֶאֱכַל בְּשָׁנָה הַשְּׁבִיעִת (ויקרא כה, יח-כ). מאחר שפרק כה עוסק בפרטי מצוות השמיטה והשלכותיה בעניין יובל, יחס לעבד ואיסור הונאה, היה מצופה שבפסוק יח ידובר על מצוות השמיטה ולא על כלל המצוות. כלומר היה ראוי שהניסוח בפסוק יח יהיה מעין, 'ועשיתם את השמיטה [...] וישבתם לבטח [...]', במקום 'ועשיתם את חוקי [...] וישבתם לבטח [...]'. החלפת האזכור בפסוק יח של נושא הפרק – מצוות השמיטה בכלל המצוות, מלמדת על ראיית הכתוב את השמיטה כמצווה השקולה לכלל המצוות: בכך שהכתוב סוטה בפסוק יח מההתייחסות לפרטי מצוות השמיטה שבפרק כה, בהתייחסו לכלל לחובת שמירת כל המצוות, דומה שמעניק הוא בכך למצוות השמיטה מעמד של מצווה המייצגת את כלל המצוות, ובכך היא נחשבת שקולה להן.

6 אמנם המצווה האחרונה לפני פרק הברכות והקלות היא שמירת שבת לצד יראת המקדש (כו, ב), הרי המצווה העיקרית בפרק כה היא מצוות השמיטה והיובל, כאשר שאר נושאי הפרק, כגון איסור נשך, הגבלות בהעסקת העבדים, גאולת העבדים כראוי מהווים השלכות ונגזרות למצווה.

7 רש"י בפירושו לפסוק (כה, יח): "שבעון שמטה ישראל גולים, שנאמר (ויקרא כו, לד) 'אז תרצה הארץ את שבתותיה... והרצת את שבתותיה', ושבעים שנה של גלות בבל, כנגד שבעים שמתות שבתלו היו", מראה כיצד מצוות השמיטה שקולה לשאר המצוות בהיותה תנאי לישיבה לבטח, כשם ששמירת כלל המצוות מבטיחה ישיבה לבטח בארץ, כנאמר בפסוק יח.

זאת נוסף על המשתקף מעצם מיקומה בכתוב⁸ לקראת חתימת גרעין התורה כמעין מצווה מסכמת.

3. ייחודיותה כמצווה משתקפת גם בעצם קביעת הכתוב את העתיד בהקשר תורת הגמול המקראית: בנידון זה ראוי לציין את תיאור עונש הגלות שמוצע בכתוב, עונש שעלול להתממש לאור אי קיום המצווה. מעבר לדאגתו היוצאת דופן של הכתוב למימוש המצווה, כפי שראינו לעיל, "וכי תאמרו מה נאכל [...] וצויתי את ברכתי"; "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל", הכתוב, במסגרת תוכחת סיום ויקרא (גרעין התורה), אף מכריז בנבואה לעתיד שאכן צפוי מראש שהמצווה לא תמומש. בשל כך ייענש בגלות מארצו, ובמקרה זה ארץ ישראל מהווה מעין ישות עצמאית רוחנית התובעת את זכויותיה:

וְנִתְּתִי אֶת עֲרִיכֶם חֲרָבָה וְהִשְׁמֹתִי אֶת מְקֹדְשֵׁיכֶם וְלֹא אֶרִיחַ בְּרִיחַ נִיחֻחְכֶם. וְהִשְׁמֹתִי אֲנִי אֶת הָאָרֶץ וְשָׁמְמוּ עָלֶיהָ אֲבִיכֶם הַיְשָׁבִים בָּהּ. וְאַתְּכֶם אֲזַרְהָ בְּגוֹיִם וְהָרִיקֹתִי אֶתְרִיכֶם חֲרָב וְהִיטָה אֲרָצְכֶם שְׁמָמָה וְעֲרִיכֶם יִהְיוּ חֲרָבָה. אִז תִּרְצָה הָאָרֶץ אֶת שְׁבֹתֶיהָ כֹּל יְמֵי הַשְּׁמָה וְאַתֶּם בְּאָרֶץ אֲבִיכֶם אִז תִּשְׁפֹּת הָאָרֶץ וְהִרְצָת אֶת שְׁבֹתֶיהָ. כֹּל יְמֵי הַשְּׁמָה תִשְׁפֹּת אֶת אֲשֶׁר לֹא שְׁבָתָה בְּשְׁבֹתֵיכֶם בְּשְׁבֹתֵיכֶם עָלֶיהָ (ויקרא כו לא–לה).

אם נקבע מראש בנבואה כי עם ישראל לא יקיים את המצווה, וכי היא רק חזון אוטופי ללא סיכוי למימוש, אז שבות ועולות השאלות:

(א) האם אין מדובר על סוג של מצווה שהיא בלתי ישימה ועניינה הוא יותר "דרוש וקבל שכר"?

(ב) מהו עניינו של הכתוב לשלב במערכת המצוות מצווה הנראית על פניה בלתי ישימה בעליל?

(ג) מה עלינו אפוא ללמוד מהמצווה ומאופני הצגתה בכתוב? בטרם נמשיך בעמידה על ייחודיותה של המצווה, נציע להלן מענה לשאלות הנ"ל.

מצווה בעייתית אך לא בלתי ישימה

1. בשמיטת קרקע: דומה שלפנינו מצווה המצויה אי שם באמצע הציר שבין שני קצוות – מצד אחד ניתנת ליישום ומצד שני בלתי ישימה (מצווה אוטופית).

8 ראו מאמרי: "השמיטה – מיקומה בכתוב ומקומה ביהדות", טללי אורות, יד (תשס"ט), עמ' 319–337.

אמנם המצווה קשה למימוש, אבל על פי העולה מן הכתוב המקראי היא אפשרית. הכתוב שבתורה לא קבע ולא גזר מראש שאכן תתרחש גלות באי שמירת השמיטה, ואף לא ציין מראש את מספר השנים של הגלות כביטוי למספר השמיטות שלא יקיימו, אלא ציין רק את אשר עלול להתרחש בעתיד בגדר אפשרות: "אִז תִּרְצֶה הָאָרֶץ אֶת שְׁבֻתֶיהָ פֶּלַי יְמֵי הַשְּׁמִיטָה וְאַתֶּם בְּאֶרֶץ אֲבוֹתֵיכֶם אִז תִּשְׁבֹּת הָאָרֶץ וְהִרְצַת אֶת שְׁבֻתֶיהָ. פֶּלַי יְמֵי הַשְּׁמִיטָה תִּשְׁבֹּת אֶת אֲשֶׁר לֹא שְׁבַתְתֶּם בְּשְׁבֻתֵיכֶם בְּשְׁבֻתֵיכֶם עָלֶיהָ" (ויקרא כו, לד–לה). רק בדיעבד בסוף תקופת בית ראשון (בספר דברי הימים) התברר למפרע כי: (1) אכן התרחשה גלות; (2) והיא אכן הייתה עונש על אי שמירת השמיטה; (3) היקף הענישה – משך הגלות, בהתאם למספר השמיטות שלא נשמרו – שבעים שנות שמיטות ויובלים: "לְמַלְאוֹת דְּבַר ה' בְּפִי יִרְמְיָהוּ עַד רִצְתָהּ הָאָרֶץ אֶת שְׁבֻתוֹתֶיהָ פֶּלַי יְמֵי הַשְּׁמִיטָה שְׁבַתְתֶּה לְמַלְאוֹת שְׁבָעִים שָׁנָה" (דברי הימים ב לו, כא). עם זאת חשוב לשים לב ולדייק: מדובר רק על אי קיום השמיטה בכמצות מ-850 שנים של תקופת בית ראשון: לפי חישוביו של רש"י מדובר רק על 436 שנות עברה לעומת תקופת של כ-830 שנות היות עם ישראל בארצו, שנות חיוב במצוות השמיטה (420 שנים מרגע החיוב שהוא כ-20 שנה אחרי כניסה לארץ כנען ואחרי 40 שנות מדבר, כלומר 420 שנים, מסך 480 שעברו לפי הכתוב⁹ מיציאת מצרים ועד לבניית מקדש שלמה, ועוד כ-410 שנות תקופת בית ראשון או: ועוד רק כ-280 שנים עד גלות עשרת השבטים, לפי השיטה בחז"ל ששביעית אינה נוהגת אלא כאשר נוהג יובל – כפי שיועזר בהמשך). מכך עולה ש"מכלל לאו ניתן לשמוע הן" שעם ישראל הצליח, למרות הקשיים ותקופות של אי קיום מצוות, לשמור על קרוב לשבעים שמיטות ויובלים. נעייך בהצעת הסברו של רש"י:

את אשר לא שבתה – שבעים שנה של גלות בכל הן היו כנגד שבעים שנות השמיטה ויובל שהיו בשנים שהכעיסו ישראל בארצם לפני המקום ארבע מאות ושלשים שנה. שלש מאות ותשעים היו שני עונם משנכנסו לארץ עד שגלו עשרת השבטים, ובני יהודה הכעיסו לפניו ארבעים שנה משגלו עשרת השבטים עד חרבות ירושלים, הוא שנאמר ביחזקאל (יחזקאל ד, ד – ו) "ואתה שכב על צדך השמאלי וגו' וכלית את אלה ושכבת על צדך הימני שנית ונשאת את עון בית יהודה ארבעים יום". ונבואה זו נאמרה ליחזקאל

בשנה החמישית לגלות המלך יהויכין. ועוד עשו שש שנים עד גלות צדקיהו, הרי ארבעים ושש [...] צא וחשוב לארבע מאות ושלושים ושש שנה שמיטין ויובלות שבהם, והם שש עשרה למאה, י"ד שמיטין וב' יובלות, הרי לארבע מאות שנה ששים וארבע. לשלושים ושש שנה חמש שמיטות, הרי שבעים חסר אחת, ועוד שנה יתירה שנכנסה בשמיטה המשלמת לשבעים. ועליהם נגזר שבעים שנה שלמים. וכן הוא אומר בדברי הימים (דברי הימים ב לו, כא) "עד רצתה הארץ את שבתותיה למלאות שבעים שנה" (רש"י, ויקרא כו, לה).

חשוב להעיר, כי ההסבר של רש"י מתאים לשיטה בחז"ל שלפיה חיוב שמיטה מהתורה אינו תלוי במצוות היובל (שבטל עם חורבן שומרון – לאחר כ-700 שנים בהיות כל שבטי ישראל בארץ בתקופת בית ראשון),¹⁰ כלומר שמיטה בזמן הזה היא מדאורייתא. כך עולה מן הדברים מאחר שרש"י בחישובו, מתייחס גם לשנים שהכעיסו בממלכת יהודה, במשך תקופה שלאחר גלות עשרת השבטים, ולא מסתבר לומר שנענשו בגלות על עברה דרבנן.

בשמיטת כספים: מחד גיסא, תקנת פרוזבול אינה באה לשלול את קיום המצווה, אלא רק להבטיח את השמירה על מטרת התורה המקורית שבעם ישראל תהיה עזרה הדדית. אין חובה להשתמש בפרוזבול. גם כאן מדובר באפשרות שבמסגרת התמודדות עם קשיי מימוש המצווה. מאידך גיסא, יש מקום למצווה שכזו: הבעייתיות היא תוצאה הכרחית (כחלק ממטרות המצווה המשקפות חזון נשגב, כפי שנראה להלן), ואף תוצאה מתבקשת (לאור טיבה).

המשך בחינת ייחודיות המצווה כבסיס להבנת יסוד הבעייתיות והקשיים במימושה

דומה שמקומה של השמיטה ביהדות הוא מרכזי ביותר: היא משקפת חזון נשגב, מצווה שאין כדוגמתה במצוות בשל מכלול מאפייניה המגוונים. להלן עיקרי ייחודה:

1. המצווה היחידה העומדת בצומת מישורי הקדושה: היא מחברת באופן משמעותי בין קדושת מקום לקדושת זמן באופן נרחב ומשמעותי. מעין הרחבת רעיון השבת (גם בהיקף הזמן וגם בהיקף טיב הקדושה) כקדושת זמן והחלתו גם בזיקה לקדושת המקום;

10 רש"י, גיטין לו ע"א, ד"ה: "בשביעית בזמן הזה".

2. מיקומה ומקומה הייחודי בתורה כביטוי להיותה דוגמה לשאר המצוות: (א) מיקום בסוף מצוות הר סיני (לקראת סוף חומש ויקרא); (ב) סגנון הכתוב ("מה עניין שמיטה להר סיני?"), אשר הביא לתפיסת המצווה, מבחינת הבנת חז"ל, כמצווה אשר נבחרה לייצג את כל המצוות כדוגמה מלמדת; (ג) השוואתה למכלול המצוות (הציווי בסיום תיאור המצווה לשמור את כל המצוות: "ועשיתם את חוקתי ואת משפטי תשמרו [...] וישבתם לבטח");
3. מקומה בהלכה כמצווה המתמשכת/הארוכה ביותר, פעם בכל שבע שנים ("שביעית מהחיים" וברצף שנתי, שלא כמקבילתה בנפח הזמן – מצוות שבת);
4. מקומה המרכזי בזיקה השוטפת שבין עם ישראל לארצו יותר מכל המצוות התלויות בארץ, ואשר למעשה כמצווה היא משמשת יסוד ומסגרת לרובן (מחזוריות שבע השנים) ומשקפת את מעמדה של ארץ ישראל כארץ קדושה על כל מאפייניה כנחלת ה' לעם ישראל;
5. ערכיה הרבים מאוד והמגוונים ובמישורים שונים של המצווה על השלכותיה – יסודותיה הרעיוניים (כגון אמונה, ביטחון, נתינה, שוויוניות, חופש, זיקה ויחס לארץ, צניעות והסתפקות במועט, יחס לסביבה, איכות הסביבה ועוד);¹¹
6. מצווה "מקסימליסטית", בהיותה משלבת מהותית את מכלול מישורי החיים הדתיים: (א) מערכת היחסים בין אדם למקום (תורה); (ב) מערכת היחסים בין אדם לחברו-עמו (עם); (ג) מערכת היחסים בין אדם לסביבתו-מקומו בעולם (ארץ). בכך ניתן לומר שהמצווה מבטאת את מה שניתן לכנות "תמצית היהדות" המגולמת במשולש: עם, ארץ, תורה.
7. מקומה בתורת הגמול: עונש הגלות על אי קיומה. ביטוי למצווה יחידאית המחייבת השלמה, אם הוחמצה. הארץ "תובעת" את חופשתה השבע-שנתית

11 בנידון זה נכתבו חיבורים רבים המסכמים בעיקר את טעמי המצווה המופיעים בראשונים ובאחרונים. ראו למשל: שאול ישראלי, "על השמיטה ויסודותיה הרעיוניים", ניצני שביעית (תשס"ט), עמ' 28–36; צבי מאיר גרוזמן, קרא שמיטה – שיחות הגות על שנת השמיטה, תולדותיה, מצוותיה והלכותיה, תל אביב תשס"ז, עמ' 33–43; שמעון לוי, "ערכים חינוכיים בשמיטה", שמעתין, 167 (תשס"ז), עמ' 109–130; יהושפט נבו, "יסודותיה הרעיוניים של שנת השמיטה", שמעתין, 168–169 (תשס"ז), עמ' 109–115; יעקב חיים חרל"פ, "יסודות מחשבתיים במצוות השמיטה", המעין, מא, ב (תשס"א), עמ' 65–79; בנימין אפרתי, "טעמי מצות שביעית: ביטוי לעיקרי אמונה; חינוך לדרכי מוסר, שביטת העם והארץ; שכר ועונש", מוריה, ד, ה–ו (תשל"ג), עמ' 65–85.

(”אז תִּשְׁבֹּת הָאָרֶץ וְהָרְצָת אֶת שְׂבַתְתֶּיהָ: כָּל יְמֵי הַשָּׁמָה תִּשְׁבֹּת אֶת אֲשֶׁר לֹא שְׂבַתָּה בְּשְׂבַתְתֶּיכֶם בְּשְׂבַתְכֶם עָלֶיךָ, שֶׁם כוּ, לַד—לֵה).
קשה למצוא צירוף דומה של מגוון המאפיינים הנ”ל במצוות אחרות. צירוף ייחודי זה משקף באופן מיטבי את ייחודיותה בהשוואה לשאר המצוות. נציע עתה הסבר למקור הבעייתיות והקשיים במימוש השמיטה לאור ייחודה.

הצעת הסבר לסיבת הבעייתיות/הקשיים לאור ייחודה של המצווה

אחד הגורמים היוצרים קושי בביצוע מצוות השמיטה הוא התביעה מהאדם לויתור: תביעה זו עיקרה ותחילתה בויתור על רכושו של אדם באופן משמעותי יותר מכל מצווה אחרת, והיא משמשת יסוד מכונן לאימוץ ולהשרשת דפוס הויתור בכלל ממדי החיים. שיאה מתבטא בויתור על הדאגה הקיומית למזון, ומבחינה נפשית-פסיכולוגית-תודעתית גם על ויתור הביטחון הקיומי. במצוות אחרות הויתור הממוני הוא מוגבל, לעומת זאת בשמיטה נדרש האדם להתנתק למשך שנה מטיפול במקורות המזון שלו, להזניחם ולוותר זמנית, לשנה, על הדאגה לקיומו. ההשלכה הנגזרת מכך היא שקיום המצווה מחייב נטילת סיכון: הוא עלול להביא את האדם לקשיים כלכליים/קיומיים העלולים לדרדרו חלילה כל שבע שנים למצבים בלתי הפיכים מבחינה כלכלית. בכך נדרש האדם לעמוד בניסיון המעיד על עולם הערכים שלו כמאמין. למעשה, מדובר במצווה שהיא בבחינת ”מבחן אמונה”. המושג ”סיני” (מה עניין שמיטה להר סיני?) מזכיר את החינוך לאמונה של עם ישראל במשך ארבעים שנות תקופת מדבר סיני, שבה ירד המן מהשמים כמקור מזון כל יום ויום ואסור היה לאגור אותו. עם ישראל נאלץ בלית ברירה לסמוך על מקור המזון השמימי, ובכך רכש עם השנים דפוס של אמונה שהוטבע בו לדורות הבאים. לאחר הכניסה לארץ השתנה מקור המזון, והוא הוא ארץ ישראל. עתה מתמקד הניסיון בתביעה מעם ישראל לבחור מרצון, להינתק ממקור המזון העיקרי שלו למשך שנה שלמה ולסמוך על ברכת ה'. לעומת אמונה שמתוך אילוץ במדבר סיני, ניתנת עתה הזדמנות לאמונה מתוך בחירה.

רעיון זה של הקושי כחלק ממהות המצווה עומד במרכז המאפיינים בהיותו ומעצימם. נבחן כעת את זיקתו לכל אחד מהמאפיינים הנ”ל: (1) רעיון הקדושה מתבטא לפי חז”ל בממד הפרישה, ”קדושים תהיו, פרושים היו” (ספרא, קדושים, פרשה א). פעולת הפרישה מבטאת את הקדושה. לפי הרמב”ן, מדובר על הפרישה מהתחום המותר (רמב”ן, ויקרא יט, ב). המכנה המשותף בין רעיון השמיטה ובין

רעיון הקדושה מתבטא בצורך לויתור על מימוש רצון חופשי ללא מגבלות; (2) מיקומה הייחודי בתורה והיותה דוגמה לשאר המצוות מובן לאור ה"מחיר" הגדול ביותר שנדרש שומר השמיטה לשלם על קיומה כהלכתה. בכך יכול הוא להראות מחדש כל שבע שנים כיצד הוא שומר אמונים מתוך בחירתו לרעיון האמונה בה'. ראוי אפוא שמצווה זו תשמש מסגרת למערכת כלל המצוות ואף תייצג אותן כמצווה השקולה להן: תפתח את גרעין התורה (מצוות הר סיני בחומשים שמות-ויקרא) ותחתום אותו ובאריכות (לקראת סיום חומש ויקרא, לפני הברכות והקללות), מאחר שהיא מהווה את מסגרת חיי המאמין בשמירת מערכת המצוות; (3) מקומה בהלכה מבחינת היקפה תורם להעצמת "מחירה". היותה שביעית מהחיים ובמשך שנה רצופה הופכה למשמעותית מבחינת מקומה במערכת המצוות – המצווה הארוכה ביותר. בכך היא מהווה אתגר קשה למימוש, המתבטא בויתור מתמשך של המאמין; (4) הויתור מתבטא גם ביחס המכבד של עם ישראל לארצו בהיותו ויתור ארוך טווח על התפוקה שהארץ מניבה; (5) ערכיה הרבים של המצווה משקפים את מורכבותה כמצווה מרכזית הקשורה לכל ממדי החיים. עקרון הויתור מרצון מהווה יסוד לערכים רבים מעצם טבעו וטיבו, החל מהחינוך למידות ביחס לסובב כדוגמת מידת החסד והנתינה ועד להשרשת רעיון האמונה בויתור על ביטחון כלכלי מתוך ביטחון אמוני בה'; (6) בהיותה מצווה מקסימליסטית היא ממוקמת בצומת שלושת ממדי החיים: בין אדם לחברו, בין אדם לארצו וסביבתו ובין אדם לקונו. בכל הממדים קיים ממד של ויתור הפרט לטובת רעיונות נשגבים; (7) מקומה בתורת הגמול מתחייב מרעיון "מידה כנגד מידה": מצבו של עם ישראל מותנה בנכונותו לעמוד ב"מבחן האמונה השבע-שנתי" שעיקרו הוא ביחסו לארצו, בויתור על ניצול מתמיד של אדמת ארץ ישראל. מחיר אי העמידה במבחן הוא איבוד המקום – הבסיס לקיום האדם.

ראינו אפוא כיצד קיום המצווה משקף מימוש חזון שיש בו מרכיבים ייחודיים רבים, ותובע ויתור משמעותי על רכושו של האדם כביטוי להישגיו בשאיפתו למימוש עצמי, וזאת באופן משמעותי יותר מכל מצווה אחרת. תביעה זו מנוגדת לטבעו של האדם. רק תביעה שכזו מאפשרת להעמיד את האדם במבחן המקסימליסטי ביותר מבחינת בירור וליבון האמת האמונית ללא כל יכולת השתמטות והתחמקות.

סיכום ומסקנות על אודות טיבה של ההלכה כתורת חיים וביטוייה במצוות השמיטה

תפיסת ההלכה כתורת חיים עולה לאור ייחודיותה של המצווה, כפי שניתן לראות באופן תמציתי בנקודות האלה: (1) אופייה של התורה כתורת חיים משמעותית מחייב הענקת מקום או ביטוי לשיא במפגש שבין התורה (השמיימית) לחיים (הארציים); (2) שיא זה מתבטא בזכות שני גורמים: א. בקיום מצווה שהיא גם מרכזית מאוד, ב. בהתמודדות באתגר הקשה המתבטא בויתור; (3) העימות כביכול בין התורה ובין החיים מחויב מעצם טיבה של תורת ה' כתורה משמעותית בקידום האנושות. רק עימות משמעותי יכול לתרום לשינוי חיובי; רק קושי כאתגר מביא להתקדמות. התורה משמעותית יותר בעצם תביעותיה לשינוי המציאות אפילו בהיותן קשות למימוש. רק עימות שכזה, הכרוך בקשיים רבים ונראה כבלתי ישים, יכול להביא את עם ישראל להתמודדות המביאה למימוש פוטנציאל גלום בהוצאה מהכוח אל הפועל את מכלול כוחותיו ויכולותיו כעם סגולה נבחר. מסקנה: בעייתיות המצווה היא הכרחית מלכתחילה כאתגר של חזון. יסודה אינו מקרי, אלא מהותי. הוא נעוץ ביסודה כמצווה ייחודית המבטאת את יסוד היהדות: ביטוי הלכתי ממוקד במצווה אחת של הזיקה המשולשת: – עם–ארץ–תורה, לצד היותה צומת מרכזי במכלול החיים, ובכך מייצגת המצווה את ההלכה כתורת חיים, תורה רלוונטית ונוגעת בכל הוויית החיים.

